

معرفی دو نسخه خطی کلیات سعدی در کتابخانه ملی پاریس^۱

ا. بلوشه^۲

ترجمه: دکتر محمدرضا امینی

دانشگاه شیراز

نسخه اول: سعدی / ۱۳۸۱

کلیات سعدی. مجموعه آثار منظوم و منثور مشرف‌الدین مصلح سعدی شیرازی (م).

۱۱۸۹-۱۲۹۱ = ۵۸۵-۶۹۰ هـ.

این مجموعه نه تنها از تحریر نخست^۳ علی بن بیستون در ۷۲۵ که وی در مقدمه تحریر اصلاح شده بعدی خود از آن سخن گفته، قدیمی‌تر است، بلکه شواهدی چون تنظیم مطالب، همسانی نام شاعر^۴ با نام کتیبه قبر وی، نشان می‌دهد که این نسخه بسیار قدیمی است. این نسخه شامل آثار سعدی با ترتیبی اساساً متفاوت با آنچه در نسخه‌هایی چون شماره ۱۳۸۲ آمده که نسخه‌ای از تحریر اصلاح شده ۷۲۶ (۱۳۲۶) است، یا همه نسخ دیگر، مثل کلیات چاپی که شامل تحریر ۷۳۴ (۱۳۳۴) می‌باشد.

این نسخه اقدم از نسخه‌ای است که طبق گفته علی بن احمد بیستون در مقدمه ۷۳۴، گردآورنده‌ای در حدود سال ۶۹۰ (۱۲۹۱) در آن کتاب‌ها و رسایل سعدی را مرتب نموده و در ابتدای آن رسایل را همچون مقدمه‌ای آورده بوده است. برعکس، در نسخه حاضر رسایل و جزوات سعدی به همان ترتیب که شاعر آنها را نشر داده، آمده است و رسایل که در آنها شاعر به قدرتمندان عصر خویش اندرز داده، در اواخر آن آمده و مناسب همین است. زیرا مسلماً این نوشته‌ها متعلق به جوانی شاعر نیستند، بلکه متعلق به زمانی هستند که سن وی این جازه را بدو داده است. پس این رسایل که همچون مقدمه‌ای در آغاز در تحریر ۶۹۰ (۱۲۹۱) آمده‌اند، برحسب ترتیبی ساختگی مرتب شده‌اند. به دلیل شباهت، مجلس هزل را هم به آنها اضافه کرده بوده‌اند، اما این مجلس در نسخه حاضر در همان جایی آمده که مناسب تاریخ تصنیف آن بوده و علی بن احمد بیستون با دقت آن را تشخیص داده و جای مناسب هزلیات و خبیثات دانسته است.

برحسب آنچه در یادداشت روی ورق ۲۲۶ آمده، یکی از مالکان قدیم، این نسخه را زمانی با ۴۱۴ برگ دیده بوده، اما اکنون این رقم به دلیل افتادگی بعد از بوستان که به حذف گلستان و قصاید منجر شده، به طرز غریبی کاهش یافته است اما ترجیح‌بندها باقی مانده‌اند.

در واقع گلستان یک سال بعد از بوستان و قصاید عربی بعد از گلستان پدیدار شده یا لااقل توسط سعدی و پس از تصنیف آن مجموعه حکایات دوباره گردآوری شده‌اند. چند برگ این نسخه در آغاز و حدود بیست برگ در پایان آن افتاده است. یکی دیگر از مالکان آن در روی ورق ۲۷۳ نوشته که این نسخه در ۶۶۴ (۱۲۶۵) در شیراز استنساخ شده بوده است. این ادعای او را چگونگی تذهیب نسخه و گل و بوته و سرلوحه‌های آن، کاملاً تأیید می‌کند، اما او در این‌که «دارالفیض» را شیراز می‌داند، محق نیست، زیرا این اصطلاح متعلق به عصر صفوی یا حتی بعد از آن می‌باشد.

این نسخه با گل و بوته‌ها و سرلوحه‌هایی به شیوه ماورالنهری قرن سیزدهم تزیین شده و با اولین مجلس از دومین رساله شروع شده است.

اولین رساله و آغاز دومین رساله با افتادگی اولین صفحات نسخه ناپدید شده است. آخرین صفحه چهارمین رساله و آغاز پنجمین رساله در برگ ۲۷۸ دیده می‌شود. عنوان سعدی نامه که در نسخ کتابت شده در زمان‌های بعدی بوستان نامیده می‌شود، در ظهر ورق ۱۳ آمده است.

ترجیح‌بندها که از آغاز ناقص است در روی ورق ۹۹.

طبیات بدون ترتیب الفبایی قوافی ظهر ورق ۱۰۳.

بدایع بدون ترتیب ظهر ورق ۱۷۵.

خواتیم بدون ترتیب ظهر ورق ۱۹۸.

نام خطاب به انکیاتو، امیر فارس از ۶۶۷ تا ۶۷۰ هجری (۱۲۷۲-۱۲۶۸ م.)، ظهر ورق ۲۱۳.

رساله سوم شامل سوال‌های وزیر و صاحب‌دیوان شمس‌الدین محمد جوینی از سعدی و جواب‌های وی به آنها، ظهر ورق ۲۱۵.

رساله چهارم شامل نوشته‌ای در باب عقل و عشق. در جواب سؤالی منظوم که سعدالدین نطنزی از سعدی پرسیده است، ظهر ورق ۲۱۷. آخرین صفحه این رساله در روی ورق ۲۷۸ قرار دارد.

پنجمین رساله شامل نصایحی به پادشاهان در باب اصول مملکت‌داری است. اولین صفحه این رساله در روی ورق ۲۱۸ قرار دارد و متن تا اوراق ۲۲۵-۲۱۹ ادامه می‌یابد.

کتاب صاحبیه که مجموعه مقطعات تقدیم شده به صاحب دیوان است، ظهر ورق ۲۲۶. المجالس الهزل (کذا) نوشته‌هایی طنزآمیز ظهر ورق ۲۴۵.

خییثات اشعاری خلاف ادب ظهر ورق ۲۴۸.

رباعیات ظهر ورق ۲۵۷.

مقطعات آمیخته با بخشی مثنوی ظهر ورق ۲۶۳.

مفردات یا ابیات جداگانه ظهر ورق ۲۷۳ ناتمام.

نسخه فارسی کتابت شده در شیراز توسط یک کاتب اهل شرق ایران حدود ۱۲۶۶.

۲۷۸ برگ. ۲۳/۰۵ در ۱۶/۵ سانتی‌متر. صحافی ایرانی، از چرم سیاه جدید. (Supplément)

نسخه دوم: سعدی / ۱۳۸۲

همان اثر.

نسخه نفیس، صفحات عنوان مزین به سرلوحه‌ها و نقوش، تذهیب شده با رنگ‌های طلایی، لاجوردی، مشکی و الوان مختلف، به شیوه مکاتب ایران شرقی در نیمه دوم قرن چهاردهم [میلادی]؛ شامل اولین تحریر علی بن احمد بن بیستون در ۷۲۶ (۱۳۲۶) از مجموعه آثار نظم و نثر سعدی به قرار زیر:

مقدمه از تحریر ۱۳۳۴، افزوده شده به آغاز تحریر ۱۳۲۶، (ظهر ورق ۱)

پنج رساله (به شماره ۱۳۸۳ رجوع شود) [روی ورق ۳]

گلستان (ظهر ورق ۳۸)

بوستان (روی ورق ۱۲۳)

قصاید عربی (ظهر ورق ۲۲۶)

قصاید فارسی (ظهر ورق ۲۳۵)

مراثی (روی ورق ۲۶۵)

ملمعات، قصایدی که ابیات آن به تناوب به زبان فارسی و عربی است (روی ورق ۲۷۰) مثلثات، اشعار سروده شده به سه زبان، (روی ورق ۲۷۴).

ترجیع‌بند، (ظهر ورق ۲۷۵)

طبیات، (روی ورق ۲۸۱)، مجموعه طبیات که بعد از دو قصیده فارسی در حمد خداوند آمده، عملاً از ظهر ورق ۲۸۶ شروع می‌شود، قبل از آن در اوراق ۲۸۱ تا ۲۸۶ فهرستی از اولین مصرع‌های همه اشعاری که به ترتیب الفبایی آغازشان در آن آمده وجود دارد، این مصرع‌ها دو به دو به صورت ستونی نوشته شده‌اند، به طوری که مثل اشعاری به نظر می‌رسند که همه مصاربع آنها با یک حرف شروع شده باشد.

بدایع، (روی ورق ۳۹۳)

خواتیم، (ظهر ورق ۴۴۰)، اشعار خواتیم عملاً از روی ورق ۴۴۲ شروع می‌شوند، قبل از آنها فهرستی به شیوه فهرست طبیات آمده است.

غزلیات قدیم، غزلیاتی به شیوه آغازین، (ظهر ورق ۴۶۰) دارای فهرست اشعار در آغاز.

صاحبیه، مجموعه‌ای از مقطعات (ظهر ورق ۴۶۹)

خبیثات، یا قطعاتی خلاف ادب، (ظهر ورق ۴۹۱)

هزلیات، (ظهر ورق ۵۰۰)

رباعیات، (روی ورق ۵۰۸)

مفردات، (روی ورق ۵۱۲)

ویژگی چشمگیر این نسخه از آثار سعدی آن است که غزلیات و قصاید مندرج در آن بر حسب ترتیب الفبایی واژه‌های آغازین مطلع آنها مرتب شده‌اند و نه برحسب قوافی که معمول همه کلیات‌ها بوده است. این ترتیب ناقص نشان از کم‌سوادی این گردآورنده آثار سعدی دارد. زیرا اگر او با دیوان شعرای عرب که همگی بر حسب قافیه تنظیم شده‌اند آشنایی داشت، این ترتیب بر حسب واژه‌های آغازین مطلع را بر نمی‌گزید.

خود وی نیز بعداً در مقدمه ۱۳۳۴ (روی ورق ۳) به ناکارآمدی این روش اذعان کرده است. او نقل می‌کند که در سال ۷۲۶ هجری (۱۳۲۶ م.) اصرار دوستانش او را بر آن داشت که قصاید، طبیات، بدایع، خواتیم و غزلیات قدیم را گرد آورد و بر حسب حرف اول اشعار تنظیم نماید. هشت سال بعد یعنی در سال ۷۳۴ (۱۳۳۴) هنگامی که می‌خواست بیتی را که برایش خوانده بودند و تنها قافیه‌اش را به یاد داشت پیدا کند، موفق نشد. همین مشکل، ناکارآمدی تنظیم اولیه را بدو نشان داد و او را بر آن داشت که گردآوری خود را اصلاح کند و آن را طبق روش مرسوم سایر دواوین یعنی برحسب قوافی مرتب کند.

این حقیقت که مجلس هزل در این نسخه یک اثر مستقل به شمار آمده، مبین آن است که تدوین آن مقدم بر ۷۳۴ (۱۳۳۴) می‌باشد. زیرا در مقدمه این نسخه علی بن احمد بیستون اظهار می‌کند (روی ورق ۳) که مجلس هزل را داخل هزلیات برده است: «... جمع آورنده [قبلی] دیوان شیخ در اصل وضع بنیاد بر بیست و دو کتاب کرده بود: شانزده کتاب و شش رساله و بعضی به هفت رساله بنوشتند چنان که بیست و سه می‌شد. سبب آن که مجلس هزل هم در اول داخل رسایل شش‌گانه نوشته بودند. بنده این رساله را از اول به آخر کتاب نقل کرده و داخل خبیثات و مطایبات کردم».

در حاشیه این کلیات سعدی پنج مثنوی نظامی کتابت شده است: مخزن الاسرار (ظهر ورق ۱)؛ خسرو و شیرین، بدون مقدمه (روی ورق ۳۷)؛ لیلی و مجنون (روی ورق ۱۳۰)؛

هفت پیکر (روی ورق ۲۰۳)؛ *اسکندرنامه* در دو کتاب: *شرف‌نامه اسکندری* (روی ورق ۲۸۲) و *خردنامه اسکندری* (ظهر ورق ۳۹۴).

به دنبال همین متن *خمسه نظامی* و هم‌چنان در حاشیه، تا روی ورق ۴۵۲ مجموعه‌ای از اشعار شیخ‌الاسلام امین‌الدین محمد آمده که نامش در ترقیمه ظهر ورق ۵۰۴ ذکر شده است. کاتب او را از اکابر اولیا برشمرده است. در واقع این شخصیت چنان که از اشعاری - و مخصوصاً قصاید و عارفانه و صوفیانه‌اش - برمی‌آید، در سلک یکی از سلسله‌های متصوفه بوده است. شعر وی خاصه قصاید او متوسط است.

از آنجا که این نسخه در آخر قرن چهاردهم میلادی کتابت شده، صوفی مذکور نمی‌تواند همان شاه محمدمین باشد که حوالی سال ۱۱۲۷ (۱۷۱۵) اشعارش را تصنیف کرده و اکنون دیوانش در اوده^۵ موجود است.

دیوان امین‌الدین محمد متشکل است از: قصیده‌ای در فضیلت ذکر ورد «لا اله الا الله»؛ مثنوی‌هایی راجع به همین مبحث (ظهر ورق ۴۵۵)؛ قصایدی در نعت [حضرت] محمد(ص)، در مدح شیخی صوفی موسوم به مرشد و شیخ دیگری موسوم به شیخ ابواسحاق - که با شاهزاده‌ای به همین نام ربطی ندارد؛ غزلیات با تخلص امین و رباعیات.

در پی این مجموعه اشعار در ظهر ورق ۵۰۴، رساله‌ای عرفانی و تمثیلی به نظم و نثر آمده که حواشی برگ‌های ۵۰۴ تا ۵۱۴ و متن صفحات از برگ ۵۱۵ تا ۵۲۲ را اشغال کرده است. انشاء این رساله همانند نوشته‌های صوفیانه قرن چهاردهم میلادی و به شیوه بسیار مزینی است که سبک و سیاق مجمع‌البحرین^۶ که تقریباً باید معاصر آن بوده باشد، (حدود ۱۳۱۵م.) را در خاطر متبادر می‌کند.

نویسنده آن درباره جدال ابدی عشق و عقل که پادشاهان ملک نفس و قلمرو عقلند، بحث کرده است. این رساله به چندین نام معروف است: حاج خلیفه آن را «مناظرات الانسان» و «مناظرات خمسه» نامیده، نسخه‌ای در موزه رومیانتسوف^۷ نام آن را «مناظره الانسان» آورده است. در حالی که کاتب نسخه حاضر در ترقیمه خود در ظهر ورق ۵۲۲ آن را «عاشق و معشوق؛ عقل و عشق؛ وهم و خیال؛ مناظرات شمع و بصر؛ وهم و عقل» می‌داند (که در واقع عناوین پنج قسمت این رساله‌اند).

ضمناً این رساله با رساله «عقل و عشق» که در آغاز همه کلیات‌های سعدی وجود دارد، اساساً متفاوت است و مسلماً به حدود چهل سالی بعد از آن تعلق دارد. یک نسخه

کشف‌الظنون در پیترزبورگ هم نویسنده آن را الحسن [؟] می‌خواند. این نسخه برای کتابخانه شخصی به نام مطهر بن محمد الشبلی؟، کتابت شده در سال [۰ ۸۶] که همان سال ۷۸۶ هجری (۱۳۸۴ م.) در نسخه [رونوشت] دیگری است که متن آن دقیقاً خصوصیات خط عصر سعدی را دارد.

نسخ، کتابت شده در ولایات غربی ایران، شبیه به شیراز یا اصفهان، کادرهای طلا، در سال ۷۸۶ هجری (۱۳۸۴ م.)، متن مناظرات خمسه به خط نستعلیق در حواشی و به خط نسخ در متن صفحات توسط کاتبی به نام ابواسحاق بن یحیی بن ابراهیم الزنجانی بدان اضافه شده که کارش را در چهارشنبه روز اول ذی‌الحجه سال ۸۱۱ هجری (۱۷ آوریل ۱۴۰۹ م.) به اتمام رسانده است. ۵۲۳ برگ. ۱۷ در ۲۶ سانتی‌متر، جلد ایرانی،^۹ چرم مشکی زرکوب. (۸۱۶ – Supplément – Ducaurroy I)

پی‌نوشت:

۱. این نوشته ترجمه مطالبی است که در صفحات ۱۲۵ تا ۱۳۱ فهرست نسخ خطی کتابخانه ملی پاریس با مشخصات زیر آمده است:

Bibliothèque Nationale, Catalogue Des Manuscrits Persans, E. Blochet, Tome Troisième, Nos ۱۱۶۱-۲۰۱۷, Paris Réunion Des Bibliothèques Nationales, MDCCCXXXVIII.
۲. E. Blochet.

۳. به ۱۳۸۲ رجوع شود.

۴. ظهر ورق ۲۱۵.

۵. Aoudhe؛ شهر اوده (Oudh, Aoudh) «سرزمینی قدیم در هند، مهد آریاییان، که امروزه بخشی از ایالات اوتارپرادش است. کرسی آن لکنهو است». فرهنگ فارسی معین.

۶. (n ۱۰۹).

۷. Roumiantsof.

۸. قسمت دوم این نام آشنا به نظر نمی‌رسد: el-Hasan el-Kakahtani.

۹. Reliure persane